

JACEK MAJ
Universität Heidelberg

*Kilka uwag o pojęciu ikony**

We wstępie do opublikowanej w 2000 r. książki *Ikony i obrazy* Barbara Dąb-Kalinowska pisze, że: (1) rozróżnienie definicji pojęć ikony i obrazu religijnego, „choć nie zawsze możliwe i łatwe, stanowi jeden z najważniejszych problemów badawczych sztuki Ortodoksji”¹; (2) pojęcie ikony „uległo degradacji i wulgaryzacji, a w powszechnym odbiorze granica między ikonami należącymi do sfery *sacrum* i włączenie do niej nawet postaci idoli funkcjonujących w kulturze masowej, utożsamianych z ikonami, uległa zatarciu”². Ponieważ oba stwierdzenia bywają bezkrytycznie powtarzane w literaturze przedmiotu, warto poświęcić im nieco uwagi. W krótkim bibliograficznym zarysie postaram się wykazać, że są błędne.

* Komunikat jest zmienionym fragmentem pracy napisanej pod kierunkiem dr hab. Małgorzaty Smorąg-Różyckiej w ramach studiów w Collegium Invisibile w roku akademickim 2002/2003. Tekst został wyróżniony nagrodą Stowarzyszenia Historyków Sztuki (2003). Uwagami na jego temat zechcieli się ze mną podzielić: prof. Anna Różycka-Bryzek (†), prof. Kinga Szczepkowska-Naliwajek (†), dr Marek Piela oraz dr Sławomir Skrzyniarz.

¹ Barbara DĄB-KALINOWSKA, *Ikony i obrazy*, Warszawa 2000, s. 7.

² Ibid. Podobne sformułowanie: ead., „Wstęp”, [w:] *Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich*, Olszanica 2001, s. 7.

³ Taką definicję podaje większość publikacji – zob. np. Hans G. THÜMMEL, „Bilder V. Mittelalter/1. Byzanz”, [w:] *Theologische Realenzyklopädie*, t. 6, Berlin-New York 1980, s. 532-540; Konrad ONASCH, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*, Leipzig 1981, s. 167-169; Gerhard PODSKALSKY, Rainer STICHEL, „Icon”, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. Alexander P. KAZHDAN, t. 2, New York-Oxford 1991, s. 977; Rainer WARLAND, „Ikone”, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, red. Walter KASPER, t. 5, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1996, szp. 416; Jacqueline LAFONTAINE-DOSOGNE, „Icona”, [w:] *Enciclopedia dell'arte medievale*,

Ad 1. W historii sztuki termin „ikona”, który powstał w XIX w., ma stałą definicję i oznacza wyobrażenia Chrystusa, Marii i świętych oraz wydarzeń biblijnych, będące w Kościele wschodnim przedmiotem kultu³. Pojęcie to obejmuje dzieła malarstwa sztalugowego, ściennego, freskowego lub mozaikowego, obrazy emalierskie, w kości słonowej, złotnicze i mozaikowe, choć niekiedy bywa ograniczane do malarstwa sztalugowego⁴. Bizantyńczycy przez pojęcie „ikona” (εἰκών) rozumieli każdy obraz lub wizerunek i używali go m.in. w odniesieniu do dzieł malarskich i rzeźbiarskich⁵. Ikona nie jest – jak chcą niektórzy badacze⁶ – fenomenem charakterystycznym wyłącznie dla wschodniego chrześcijaństwa, ponieważ poganie określali

t. 7, Roma 1996, s. 263-276. Por. także Anna RÓŻYCKA-BRYZEK, „Bizantyńskie malarstwo ikonowe”, *Rocznik Muzeów Województwa Rzeszowskiego* 1, 1968, s. 177; Kurt WEITZMANN, *The Icon. Holy Images - Sixth to Fourteenth Century*, London 1978, s. 7; Gary VIKAN, *Sacred Images and Sacred Power in Byzantium*, Aldershot 2003, s. 1.

⁴ Richard TEMPLE, „Icon”, [w:] *The Dictionary of Art*, red. Jane TURNER, t. 15, New York 1996, s. 75; Peter and Linda MURRAY, *The Oxford Companion to Christian Art and Architecture*, Oxford-New York 1996, s. 237.

⁵ Thomas F. MATHEWS, „Early Icons of the Holy Monastery of Saint Catherine at Sinai”, [w:] *Holy Image, Hallowed Ground. Icons from Sinai*, red. Robert S. NELSON, Kristen M. COLLINS, Los Angeles 2007, s. 43. Por. Erich TRAPP, „Lexikalische Notizen zur Wortfamilie von εἰκών”, [w:] *ΛΙΘΟΕΣΤΡΩΤΟΝ. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, red. Brigitt BORKOPP, Thomas STEPPAN, Stuttgart 2000, s. 287-294; Annabel WHARTON, „Icon, Idol, Totem and Fetish”, [w:] *Icon and Word. The Power of Images in Byzantium. Studies Presented to Robin Cormack*, red. Antony EASTMOND, Liz JAMES, Aldershot 2003, s. 3-11.

⁶ Zob. np. Victor BYCHKOV, „Icon”, [w:] *Encyclopedia of Aesthetics*, red. Michael Kelly, t. 2, New York-Oxford

tym pojęciem m.in. obrazy używane podczas swoich praktyk religijnych⁷. W LXX – oprócz pojęcia εἰκὼν⁸ – do opisu dzieł sztuki stosowano m.in. słowa: ἀγαλμα⁹, ὁμοιωμα¹⁰, στήλη¹¹, rzadziej γλυπτὸς¹², εἰδωλον¹³. Pierwszy znany opis chrześcijańskiego obrazu spotykamy w apokryficznych *Dziejach Jana*, datowanych na 2. ćwierć II wieku n.e.¹⁴

Chrześcijańska koncepcja obrazu powstała podczas formułowania podstawowych dogmatów teologicznych o Wcieleniu i jednocześnie pod wpływem neoplatońskich teorii emanacyjnych¹⁵. Związany z nadprzyrodzonym pierwowzorem obraz umożliwia wzniesienie się poprzez kontemplację rzeczywistości materialnej do rzeczywistości duchowej, pośredniczy pomiędzy wiernym a Bogiem¹⁶. Z kolei Biblia „ikoną Boga” określa człowieka i Chrystusa (Rdz 1:27; Kol 1:15¹⁷). W greckiej myśli patrystycznej i bizantyńskiej pojęcie ikony odnosiło się więc zarazem

do Boga i Jego Wcielenia, Objawienia, człowieka i sztuki¹⁸. Reakcje Zachodu na tezy soboru nicejskiego II (787) poświadczały odmienne pojmowanie obrazu religijnego przez grecką i łacińską kulturę¹⁹. Obszerna literatura na ten temat zwalnia mnie tutaj z obowiązku dalszego referowania znanych zagadnień²⁰. Pojęcia ikony i obrazu religijnego są w historii sztuki zdefiniowane od dawna, a podnoszony przez Dąb-Kalinowską problem badawczy wydaje się pozorny i wynika z braku terminologicznej dyscypliny.

Ad 2. Używanie wyrazu „ikona” (który w historii sztuki jest nazwą pojęcia, czyli terminem naukowym) w potocznym języku jako określenia rzeczy lub osoby będącej symbolem czegoś, ale także w znaczeniu „obrazka na ekranie komputera symbolizującego program lub jakąś operację”²¹ nie jest przejawem semantycznego chaosu, a tym bardziej

1998, s. 448-450; Anna PALUSIŃSKA, *Filozofia ikony u Teodora Studyty i Nicefora*, Lublin 2007, s. 34.

⁷ Liczne przykłady podaje Evagelenus A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York-Lepizig 1888, s. 424.

⁸ Émile BOISACQ, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes*, Heidelberg 1950, s. 222; Hjalmar FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1, Heidelberg 1960, s. 454-455; Pierre CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, t. 1, Paris 1968, s. 355; Henry G. LIDDELL, Robert SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s. 485.

⁹ Johan LUST, Erik EYNIKEL, Katrin HAUSPIE, *Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart 2003, s. 3 (przy każdym haśle podstawowa bibliografia).

¹⁰ Ibid., s. 437.

¹¹ Ibid., s. 569.

¹² Ibid., s. 121-122.

¹³ Ibid., s. 173; Heike KUNZ, „Eidolon”, [w:] *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, red. Hubert Cancik, Helmut Schneider, t. 3, Stuttgart-Weimar 1997, szp. 911.

¹⁴ Jan N. BREMMER, „Women in the Apocryphal Acts of John”, [w:] *Apocryphal Acts of John*, red. id., Kampen 1995, s. 40 (Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles, t. 1); Pieter J. LALLEMAN, *The Acts of John. A Two-Stage Initiation into Johannine Gnosticism*, Louvain 1998, s. 37 (Studies on the Apocryphal Acts of the Apostles, t. 4); polskie tłumaczenie fragmentów *Dziejów Jana*, [w:] *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 4: *Apostołowie*, cz. 1: *Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz*, red. Marek STAROWIEYSKI, Kraków 2007, s. 298-299.

¹⁵ Klaus WESSEL, „Bild”, [w:] *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, red. id., t. 1, Stuttgart 1963-1966, szp. 616-662.

¹⁶ Nancy PATTERSON-ŠEVČENKO, „Close Encounters: Contact Between Holy Figures and the Faithful as Represented in Byzantine Works of Art”, [w:] *Byzance et les images*, red. André GUILLOU, Jannic DURAND, Paris 1994, s. 255-285.

¹⁷ Por. Hermann KLEINKNECHT, Gerhard KITTEL, „εἰκὼν (C-F)”, [w:] *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. Gerhard KITTEL, t. 2, Stuttgart 1935, s. 386-396; Heinz W. KUHLI, εἰκὼν, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, red. Horst BALZ, Gerhard SCHNEIDER, t. 1, Stuttgart-Berlin-Köln 1992, szp. 942-949; Wilhelm PRATSCHER, „Bild – εἰκὼν”, [w:] *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, red. Lothar COENEN, Klaus HAACKER, Wuppertal 2005, s. 177-178.

¹⁸ Gerhart B. LADNER, „The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy”, *Dumbarton Oaks Papers* 7, 1953, s. 3, 10, 12.

¹⁹ Z najnowszych prac: Liz JAMES, „Seeing is Believing but Words Tell No Lies: Captions Versus Images in the «Libri Carolini» and Byzantine Iconoclasm”, [w:] *Negating the Image. Case Studies in Iconoclasm*, red. Anne McCLANAN, Jeff JOHNSON, Aldershot 2005, s. 97-112 (literatura s. 110-112); Kristina MITALAITÉ, „La double controverse des «Libri Carolini» avec Rome et les Grecs”, [w:] *L'image dans la pensée et l'art au Moyen Âge*, red. Michel LEMOINE, Turnhout 2006, s. 9-24 (Rencontres médiévales européennes, t. 6).

²⁰ Zob. m.in. Johannes KOLLWITZ, „Bild III (christlich)”, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 2, Stuttgart 1954, szp. 318-341; Oliver R. SCHOLZ, „Bild”, [w:] *Ästhetische Grundbegriffe*, t. 1, Stuttgart-Weimar 2000, s. 618-669 (tu literatura).

²¹ Por. np. *Inny słownik języka polskiego PWN*, red. Mirosław BAŃKO, t. 1, Warszawa 2000, s. 525.

„wulgaryzacji” czy laicyzacji²². Trudno też uznać to za „zabieg magiczny”²³. Wzrost popularności tego słowa w języku polskim należy raczej wiązać z semantycznymi zapożyczeniami z języka angielskiego, choć już np. *Słownik języka polskiego* z początku XX w. jako przenieśne znaczenie wyrazu „ikon, ikona” podaje „porównanie, obraz”²⁴. *The Oxford English Dictionary* słowo „icon” objaśnia jako „likeness, image, portrait, semblance, similitude, simile”²⁵ i podaje następujące znaczenia: **(1.a)** „An image, figure, or representation; a portrait; a picture, ‘cut’, or illustration in a book; especially applied to the ‘figures’ of animals, plants, etc. in books of Natural History. *Obsolete*”. **(1.b)** „An image in the solid; a monumental figure; a statue”. **(1.c)** „*Computing*. A small symbolic picture of a physical object on a VDU screen, especially one that represents a particular option and can

be selected to exercise that option”. **(2)** „*Eastern Church*. A representation of some sacred personage, in painting, bas-relief, or mosaic, itself regarded as sacred, and honoured with a relative worship or adoration”²⁶. **(3.a)** „*In Rhetoric*. A simile. *Obsolete*”. **(3.b)** „*In Philosophy* [...] transferred sense”. Termin „ikon” bywa stosowany m.in. w semiotyce Charles’a Sandersa Peirce’a, który definiował go – najogólniej ujmując – jako znak współuczestniczący we właściwościach przedmiotu²⁷. **(4)** „A realistic representation or description in writing. Now rare or *obsolete*”. Nowsze słowniki dodają: „person or thing regarded as a representative symbol or as worthy of veneration”²⁸. Słowo „ikona” jako synonim wyrazu „idol”, „osoba kultowa” funkcjonuje też np. w języku niemieckim²⁹. Wieloznaczność form językowych jest nieodłączną cechą każdego języka naturalnego.

²² DĄB-KALINOWSKA, *Ikony i obrazy*, s. 104. Jako „najbardziej spektakularne” przykłady „manipulacji” pojęciem ikony autorka wymienia dwie książki, podając ich błędne opisy bibliograficzne [corrigenda w nawiasie kwadratowym - JM]: Albert BOIME, *The Unveiling [Unveiling] of the National Icons. A Plea for Patriotic Iconoclasm in a Nationalist Eve [Era]*, Chicago 1985 [Cambridge-New York 1998]; Richard I. COHEN, *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*, New York 1987 [Berkeley-Los Angeles-London 1998].

²³ DĄB-KALINOWSKA, *Ikony i obrazy*, s. 104.

²⁴ Stanisław KOZŁOWSKI, „Ikon, ikona”, [w:] *Słownik języka polskiego*, red. Jan KARŁOWICZ, Adam KRYŃSKI, Władysław NIEDŹWIECKI, t. 2, Warszawa 1902, s. 76: „ikon równoległy = paralela; ikon przeciwległy = antyteza”. Por. Andrzej BAŃKOWSKI, *Etymologiczny*

słownik języka polskiego, t. 1, Warszawa 2000, s. 539.

²⁵ *The Oxford English Dictionary*, t. 7, Oxford 1989, s. 608.

²⁶ *Słownik języka polskiego*, red. Witold DOROSZEWSKI, t. 3, Warszawa 1961, s. 158.

²⁷ Dietfried GERHARDUS, „Ikon“, [w:] *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, red. Jürgen MITTELSTRAß, t. 2, Stuttgart-Weimar 1995, s. 198-199 (tu bibliografia); Michael LEJA, „Peirce, Visuality, and Art“, *Representation* 72, 2000, s. 97-122; Daniel SPANKE, *Porträt – Ikone – Kunst. Methodologische Studien zur Geschichte des Porträts in der Kunstliteratur. Zu einer Bildtheorie der Kunst*, München 2004, s. 64-66.

²⁸ *Oxford Dictionary of English*, Oxford 2003, s. 859.

²⁹ *Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*, t. 4, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich 1999, s. 1909.